

La transizione dal latino alle lingue romanze.

Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996, a cura di József Herman, con la collaborazione di Luca Mondin,

Tübingen: Niemeyer, 1998, pp. (viii) + 260.

A latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet nagyon sok érdekes, néha egyedülálló problémával szembesíti a kutatókat – ezek a problémák részben a klasszikus latin és az újlatin nyelvek közötti történeti kapcsolat lényegéből, részben a rendelkezésünkre álló nyelvi dokumentáció természetéből erednek.

Az újlatin nyelvcsalád esete egyedülálló a történeti nyelvészetben, mivel ez az egyetlen nyelvcsalád, melynek nemcsak a leszármazott nyelveit ismerjük, hanem az alapnyelvét is. Ezért az ezen a területen végzett kutatások külön elméleti relevanciával bírnak az összehasonlító módszer számára, hiszen lehetőséget kínálnak arra, hogy a leszármazott nyelvek összehasonlítása segítségével rekonstruált alakokat és szerkezeteket egybevevünk az írott források által ránk hagyományozott alapnyelvvvel. Ez az egybevetés, ha egyfelől lényegesen megerősíti is az összehasonlító módszer használhatóságát, másfelől azonban nagyon sok eltérést mutat a rekonstruált és a latin jelenségek között – ezen eltérések létezése már elég korán arra a feltételezésre vezette a romanistákat, hogy a latinul beszélő világban, mint minden más nagyobb nyelvközösségben, nagyon sok nyelvi (földrajzi, társadalmi rétegződés szerinti) változat élt egymás mellett, és a ránk maradt klasszikus latin szövegek csak egy változatot képviseltek a sok közül, és nem éppen azt, melynek a legnagyobb szerepe volt az újlatin nyelvek kialakulásában. Ezek a felfedezések új, izgalmas feladatok elé állították a tudósokat: az újlatin nyelvek kialakulásának kutatásához társult olyan problémáknak a kutatása is, mint a latin nyelv rétegződése, a különböző változatok együttélése és kölcsönhatása, vagy a diakron változásban játszott szerepük.

Itt találkozunk a dokumentáció problémájával: a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet elsősorban a beszélt nyelv szintjén játszódott le, de ránk csak írott szövegek maradtak, és biztosak lehetünk abban, hogy az újlatin dokumentáció megjelenése előtt, egy pár elszórt rövid emléktől eltekintve mindenki, aki hozzáfogott az íráshoz, azzal a szándékkal tette ezt, hogy latinul írjon (ezt egyértelműen bizonyítja az a tény, hogy ezek a szövegek egészen jól megőrzik a klasszikus latin morfológiát). A klasszikus tradíció mellett léteznek ugyan olyan szövegek is, melyekben kisebb-nagyobb mértékben találhatók eltérések a klasz-

szikus normához képest, de ezek semmiképpen sem tekinthetők a beszélt nyelv többé-kevésbé hű visszaadásának: az eltéréseket elsősorban a célzott norma tökéletlen birtoklásának kell tulajdonítanunk, és tüzetes vizsgálat alá kell őket vetnünk, mielőtt elfogadnók mint a beszélt nyelv tükröződését. Ehhez adódik, hogy míg a beszélt nyelv az idők folyamán az újlatin típus felé fejlődött, az írott szövegekben csak részben tapasztalható ilyen változás: a különböző korszakokból származó szövegek közötti különbségek elsősorban az adott korszak általános kulturális szintjének tulajdoníthatók, melynek függvénye az írásban használt latin nyelv rosszabodása, ill. javulása. Ez nem azt jelenti, hogy a szövegekben felbukkanó romanizmusok nem változnának a századok folyamán – olyan nyelvi változások, melyek később következnek be, természetesen később is jelennek meg a szövegekben –, de az írott nyelv semmiképpen sem tart lépést a beszélt nyelv fejlődésével: a két regiszter közötti távolság általában csak nő.

Az imént nagy vonalakban felvázolt képben nagyon sok a tisztázatlan és vitatott kérdés. Ha az olyan kérdés feltevése, hogy a latinból mikor lesz újlatin nyelv, naívnak tűnhet is, ugyanakkor biztos, hogy bizonyos kérdésekre választ kell keresnünk. A külső nyelvtörténet szempontjából ilyenek például: az olyan diglosszikus társadalmakban, mint amilyenek az újlatin nyelvű országok voltak az ókor végén és a kora középkorban, meddig lehetett az irodalmi latinnak szóbeli használata (legalábbis az emelkedettebb regiszterekben)? Meddig volt az írástudatlanok számára érthető az írott nyelv? Meddig tekintette a nyelvközösség az írott latint és a beszélt nyelvet egyazon nyelv két változatának? A belső nyelvtörténet szempontjából: mikor lettek az irodalmi latin és a spontán nyelv közötti különbségek elég jelentősek ahhoz, hogy két külön nyelvről beszélhessünk, ill. a spontán nyelv külön földrajzi változatairól? A nyelvi változás fokozatosan, vagy katasztrófaszerűen ment végbe? Módszertani szempontból: mit mondhatnak minderről az írott források? Hogyan kell őket vallatóra fogni?

Ezekre és hasonló kérdésekre kerestek választ annak az I. Történeti Nyelvészeti Kerekasztalnak a résztvevői, melyet „A latintól az újlatin nyelvekig való átmenet” címmel Herman József rendezett Velencében, és amelynek anyaga most olvasható a tübingeni Niemeyer kiadónál megjelent kötetben. A kötet két részbe szerkeszti az elhangzott előadásokat: Elméleti kérdések és általános jellemzők (5–127) és Regionális jellemzők és egyes szövegek (131–235); ezt a két részt az általános záróvita lejegyzése (237–260) követi.

Az első szekciót Herman József írása nyitja: *La chronologie de la transition: un essai* (5–26), melyben a szerző a szövegek tanúbizonysága alapján megállapítja a legfontosabb újlatin fonetikai és morfoszintaktikai innovációk kronológiáját. Az átmenetnek két nagyobb fázisát különíti el: az elsőben, mely a II–III. századtól a VI. század elejéig terjed, olyan nyelvi változások mennek végbe, mint a magánhangzórendszer átalakulása, a szóvégi *-m* kiesése, a mássalhangzók

első palatalizációs folyamata és az esetrendszer első redukciója (egy két-vagy háromesetű rendszer kialakulásával); a második fázisban, mely az V–VI. századtól a IX. századig terjed, megerősödnek a regionális különbségek: az újlatin terület egyes részein kiesik a szóvégi *-s* és *-t*, gyengülnek az intervokális mássalhangzók, ill. a szóvégi magánhangzók, kezdődnek a diftongációs folyamatok, az esetrendszer eltűnik; mindenütt elkezdődik az új igei perifrázisok grammatikalizációja. A változások első hulláma nem módosította lényegesen a latin nyelvközösség egységét sem a társadalmi rétegződés, sem a földrajzi differenciálódás szempontjából; csak a VIII–X. században, az innovációk második hulláma beteljesülésével tudatosul a beszélőkben a felismerés, hogy az írott és a beszélt nyelv két külön nyelv.

Az írott és a beszélt nyelv kapcsolata a tárgya Maria Selig tanulmányának (*Sprachgeschichte und Geschichte der Schriftkultur. Einige Bemerkungen zum Übergang vom Latein zu den romanischen Sprachen*, 41–51), mely inkább elméleti szinten vázolja fel a problémákat, és Johannes Kramerének is (*Warum die Alltagssprache des 6. Jh. nicht zur Literatursprache wurde*, 29–40): ebben a munkában a szerző korai középkori szövegek segítségével meggyőzően kimutatja, hogy a vulgarizmusoktól leginkább hemzsegő szövegek sem azzal a szándékkal születtek, hogy visszaadják a beszélt nyelvet, és hogy a megfelelő egyszerű szerkezetek és a bő redundancia használatával nagyon sokáig lehetett olyan latin szövegeket írni, melyek mindenki számára elfogadhatóan érthetőek voltak — ezzel sokáig fennmaradhatott a diglosszia akkor is, amikor (a VII. századtól kezdve) a két regiszter jelentősen eltért már egymástól. Roger Wright (*Il latino: da madrelingua nativa a lingua straniera*, 77–85) a latintanítás története szempontjából vizsgálja a kérdést: míg az első nyelvtanok anyanyelvűek számára készültek, később a latint idegen nyelvként kezelik – ez a fejlődés először Európa nem újlatin területein mutatható ki, és az angol Alkuinnak a latintanításban végrehajtott reformjában csúcsonyosodik ki, amely a latin és az újlatin nyelvek közötti „hivatalos” törésért felelős.

Alberto Varvaro *Documentazione ed uso della documentazione c.* tanulmányában (67–76) először görcső alá veszi a dokumentáció problémáját, annak esetlegességét és a vele kapcsolatos interpretatív kérdéseket, aztán szociolingvisztikai szintre helyezi a változás fokozatos, illetve katasztrófaszerű jellegének problémáját: bár a latin nyelvközösségben mindig is éltek egymás mellett különböző változatok, a Római Birodalom korában egy asszimiláló társadalmi kohézió mindig képes volt együtt tartani az esetleges divergens tendenciákat, és a presztizsnorma felé irányítani a beszélt nyelvet; amikor ez az erő alábbhagy, a beszélt változatok jelentős része elszakad a normától – ez katasztrófaszerű változás volt, de nem magukban a nyelvi tényekben történt, hanem értékelésükben. A nyelvközösségen belüli variációra teszi a hangsúlyt Jakob Wüest is (*Pour une*

linguistique historique non linéaire: les formes analytiques du latin, 87–98), aki különös jelentőséget tulajdonít annak a hiányos nyelvhasználatnak, amely minden bizonnyal azoknak a beszélőknek a latinságát („interlanguage”) jellemezte, akik nem anyanyelvként beszélték a latint; a szerző az újlatin analitikus/perifrasztikus szerkezeteket ennek az „interlanguage”-nek a tipikus jeleiként elemzi.

Az átmenet belső nyelvészeti vonatkozásait tárgyalja az első rész két további tanulmánya: Arnulf Stefenelli (*La base lexicale des langues romanes*, 53–65) a latin szókincs továbbélésére teszi a hangsúlyt, és kimutatja, hogy a szövegekben a hagyományos szavak csak lassan engednek teret az újításoknak, és a földrajzi differenciálódás még egészen az újlatin nyelvek korai szakaszáig igen csekély. Alberto Zamboni (*Cambiamento di lingua o cambiamento di sistema? Per un bilancio cronologico della transizione*, 99–127) azoknak a morfológiai és szintaktikai újításoknak a kronológiáját állítja fel, melyek jelentős szerepet játszottak a latin és az újlatin nyelvek közötti nagy tipológiai változásban, melyet a szerző a IV–VI. századba helyez. Az erre vonatkozó irodalom kimerítő ismertetésével és eredeti kutatási eredményei felhasználásával világos képet rajzol a problémákról, külön figyelmet szentelve olyan kérdéseknek, mint a V + N összetétel, az esetragozás továbbélése, a névelő és az igei perifrázisok kialakulása.

A második szekció Michel Banniard írásával kezdődik: *Diasystèmes et diachronie langagières du latin parlé tardif au protofrançais* (131–153), mely Gallia/Francia nyelvi helyzetével foglalkozik, de ebben igen általános és alapvető kérdéseket feszeget a latin és a beszélt nyelv(ek) kapcsolatára vonatkozólag. Tanulmánya első részében a szerző elemzi a szövegekben szereplő, a nyelvi változatokra használt kortárs elnevezéseket, és ezeken keresztül a nyelvi variációról vallott korabeli felfogást: ennek alapján megállapítja, hogy az észak-francia nyelvközösségben 750 és 850 között megy végbe az a változás, amelynek végeredményeképpen a latint és a beszélt nyelvet immár nem egy nyelv különböző regisztereinek, hanem két külön nyelvnek tekintik a beszélők. Banniard ezután felvázolja a függőleges kommunikációs helyzetekben való megértés problémáit, fokait, és az e téren lezajlott változást is ugyanabba a korszakba helyezi. Írása utolsó részében a szerző a tanulmányozott nyelvközösségről és a nyelvváltozásról egy lényegében weinreichi/labovi modellt állít fel.

Manuel C. Díaz y Díaz (*La transición del latín al romance en perspectiva hispana*, 155–172) átfogó és gazdag képet ad az Ibériai Fél-sziget helyzetéről az átmeneti korszakban, míg a második szekció többi tanulmányai egyes szerzők nyelvével, vagy egyedi kérdésekkel foglalkoznak: Teresa Ferro, *La complessa transizione dal latino al romanzo nell'area carpato-danubiana: aspetti del latino di Iordanes* (173–193), Günter Holtus, *Rilievi su un'edizione comparatistica dei Giuramenti di Strasburgo* (195–212), Bruno Luiselli, *Dal latino della Britannia*

romana ai piú antichi latinismi del celtico insulare e dell'anglosassone (213–227), Harm Pinkster, Narrative tenses in Merovingian hagiographic texts (229–235).

Az általános záróvitában három fő kérdés rajzolódott ki: az írott források értéke és interpretációs problémái (239–248), a változás lényege, módja és datálása (248–258), és az újlatin nyelvek területi differenciálódása (259–260). Varvarónak az írott források nem eléggé óvatos felhasználásáról és az általuk nyújtott nyelvi anyag korlátozottságáról való provokatív kijelentései éles vitát váltottak ki, amely sok pontosításra adott lehetőséget; végül mindenki egyetértett abban, hogy az átmeneti korszak latin szövegeinek felhasználása elengedhetetlen az újlatin nyelvek kialakulásának kutatásában. A változásról szóló eszmecsereben egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban, hogy világosan meg kell különböztetni a beszélt nyelvben történt nyelvi változást attól a későbbi változástól, amely a beszélők tudatában ment végbe a nyelvi változatok megítélését illetően, és amelynek következtében egy egynyelvű társadalomból diglosszikus társadalom lett. Ezen második típusú változás katasztrófaszerű jellegét mindenki elfogadta, nem így a nyelvi (tipológiai) változást illetően, melyet majdnem mindenki hallgatólagosan fokozatosnak képzelt – csak Wüest lát a nem anyanyelvűek latinizálásában egy katasztrófaszerű nyelvi eseményt (ebben talán követi Varvaro is, aki a latin nyelvközösséget divergens változatok együttéléseként képzeli – ez a nézet olyan, a szövegekben fel nem merülő divergens változatok létezését is megengedné, melyek katasztrófaszerű változás eredményei). A nyelvi változás datálásában nagyon eltérőek maradtak a vélemények: a Wüest feltételezte korai, a latinizálással egyidejű dátumtól egészen a Banniard javasolta késői, a nyelvi tudat változásával egyidejű dátumig. Ugyanúgy eltérőek maradtak a vélemények a földrajzi differenciálódás datálásáról a vita utolsó, rövid szakaszában.

A velencei kerekasztal aktáiból világosan kitűnik, hogy a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet nem csak a latinisták és a romanisták számára gyümölcsöző kutatási terület, hanem a levonható általános következtetéseknek köszönhetően a nyelvváltozással foglalkozó minden nyelvész számára is: így pl. a dokumentáció és az összehasonlító rekonstrukció interpretatív problémái, a nyelvváltozatok együttélése és dokumentálhatósága, a tipológiai változás stb. terén. Annak ellenére, hogy a kerekasztal résztvevői viszonylag homogén tudományos háttérrel rendelkeztek, elég éles nézeteltérések keletkeztek nemcsak konkrét történeti kérdések körül, hanem elméleti szinten is – jóllehet ez utóbbi tény azt mutatja, hogy a történeti nyelvészetnek az utolsó évtizedekben lezajlott megújítási folyamata még nem vezetett el egy általánosan elfogadott paradigma kialakításához, a könyv tanulmányai által felvetett kérdések, megoldási kísérletek, és maguk az összegyűjtött új tények mégis biztató jelei e tudományterület vitalitásának.

Giampaolo Salvi

**Szépe György – Derényi András (szerk.),
Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások**

Budapest, Corvina, 1999.

Nyelv és politika összefüggése a szociolingvisztika hazai térhódításával párhuzamosan (vagy azon belül) került fokozatosan előtérbe Magyarországon. Az új paradigma terjedése egybeesett az egész Európát átható politikai, társadalmi, szemléleti változásokkal, amelyek révén a korábbinál élesebben vetődtek fel olyan problémák, amelyek szorosan kötődnek a nyelv, a hatalom és az egyenlőség kérdéséhez. Ezek a problémák a következők: az őshonos és bevándorló kisebbségek emberi, nyelvi és nyelvi emberi jogai; az új hivatalos és államnyelvek kiválasztása, a standard változatok kidolgozása az újonnan létrejött államokban (a Balkánon és a volt Szovjetunió területén); a nyelvek, nyelvváltozatok szerepe az egységesülő, ugyanakkor a regionális értékekre is hangsúlyt fektető Európában; az angol nyelv terjeszkedése a nemzetközi életben és a nemzeti gazdasági, üzleti, tudományos szférában stb. Mindez megoldásra váró elméleti és gyakorlati kérdések tömegét hozta felszínre, s a nemzetközi nyelvpolitikai, nyelvtervezési irodalom hirtelen gyarapodásnak indult.

A magyar nyelvészet sem vonhatta ki teljesen magát a fenti témákban zajló vitákból, hiszen a határokon túli magyar kisebbségek, illetve a szomszédos országokban zajló átalakulások révén Magyarország közvetlenül is érintett e kérdések megnyugtató rendezésében. S bár Kontra Miklós (1994: 72) nem is olyan rég még azt írta, hogy „magyar nyelvi tervezés gyakorlatilag nincs, így nem csoda (...), hogy 1994-ben sincs említésre érdemes magyar nyelvpolitika”, a hazai értelmiségi társadalomnak és azon belül is a nyelvészeknek a téma iránti fokozódó figyelmét jelzi, hogy a felsőoktatási szociolingvisztika tankönyvben külön fejezet foglalkozik a nyelvi tervezéssel és a nyelvpolitikával (vö. Kiss 1996: 241–267); már magyarul is olvasható a kisebbségi oktatás nemzetközi szaktekintélye, Tove Skutnabb-Kangas (1997) könyve; számos folyóirat – így például a magát az emberi jogok folyóirataként meghatározó *Fundamentum*, a *Regio* stb. – közöl nyelvpolitikai tárgyú írásokat; nyelvtervezési szöveggyűjtemény jelent meg magyar nyelven (Tolcsvai Nagy szerk. 1998); 1994-ben a nyelvtervezés témakörében rendeztek konferenciát a szlovákiai Nagymegyeren; 1997-ben jelentős nyelvi emberi jogi konferenciának adott otthont Budapest; a magyar nyelvet nyelvpolitikai megközelítésben tárgyaló írás jelenik meg a Ma-

gyar Tudományban (1997/8. szám); legpatinásabb nyelvészeti folyóiratunk, a Magyar Nyelvőr (120/3–4. szám) Nyelvi tervezés, nyelvi politika címmel közöl vitaanyagot stb. Ezen nagyfokú érdeklődés egyik bizonyítéka a Szépe György és Derényi András szerkesztette Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások című fordításgyűjtemény megjelenése is.

Amint azt a szerkesztői előszóban is olvashatjuk, a kötetben szereplő tizenkét tanulmány 4 + 1 csoportba sorolható.

Az első csoportba tartozó írások a kialakulófélben, formálódóban lévő nyelvpolitika mint tudományág önmeghatározásával, elméleti megalapozásával, fogalmainak tisztázásával próbálkoznak. Az első ide sorolt munka Normand Labrie Nyelvpolitika című, eredetileg a Contact Linguistics-ben (Goebel et al eds., 1996/1997) megjelent szócikke. Amint az egy kézikönyvbe írott összefoglalástól elvárható, a tanulmány a nyelvpolitika fogalmának tisztázásával, a nyelvpolitikai terminusok tisztázásával foglalkozik. A különböző elméleti megközelítésekkel fakadó fogalmi, szemantikai és terminológiai különbségeket áttekintve Labrie megállapítja, hogy „a nyelvpolitika tekinthető a nyelvre irányuló emberi tevékenységként és annak vizsgálatként. Három fogalmi szintet ölel fel: a konkrét intézkedéseket, a politikai hatalom és a nyelvek közötti globális kapcsolatot és a háttér-ideológiát.”

A második ide sorolható írás Klaus Boschmann A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése című munkája, amely tulajdonképpen a szerző azonos című monográfiájának első fejezete. Boschmann egy egységes nyelvpolitika-értelmezés és -elmélet mellett érvel, amely a nyelvészeti és általában a társadalomtudományi elméleteket is figyelembe veszi. Véleménye szerint az, hogy máig nincs a nyelvpolitikának olyan értelmezése, amely a nyelvészek és politikusok szerint is általánosan elfogadható, részben a nyelvészet strukturalisták által máig hatóan külső és belső nyelvészetre bontásával és ezzel a nyelvtudomány többé-kevésbé elszigetelésével magyarázható, másrészt azzal, hogy a politikusok hagyományosan kevés figyelmet szentelnek a nyelvészeti kérdéseknek és a nyelvészek véleményének, még az egyértelműen nyelvi vonatkozású kérdésekben is. Pedig többek között azért is ajánlatos lenne a politikusoknak kikérniük a nyelvészek véleményét, mert a nyelvpolitika hozzájárul a társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok újratermeléséhez (vagy éppen megváltoztatásához). Például a legtöbb államban a nyelvpolitikát a hatalmon lévő értelmiségi elit határozza meg, mégpedig rendszerint úgy, hogy saját normáit (nyelvét) terjeszti az egész közösségben, saját normáit (nyelvét) a boldogulás, társadalmi mobilitás feltételeként kínálva a tömegek felé, tekintet nélkül a valós nyelvi helyzetre, s biztosítva így a fennálló hatalmi viszonyok fenntartását. „Mindezzel szemben egy olyan emancipációs nyelvpolitika lenne kívánatos és egyben elképzelhető – írja Boschmann –, amely szabad, intellektuális, kulturális és nyelvi értékük tudatá-

ban lévő egyéniségek kinevelését szolgálná, akik saját maguk képesek a helyüket a társadalomban meghatározni. Olyan nyelvpolitika, amely nem szűk látókörű hatalmpolitikai megfontolásokból, az adott társadalmi struktúrákból és az uralkodó kultúra hagyományiból kiindulva, hanem általános humanista érdekből cselekedne, a többségnek a társadalom ügyeiben való részvételének szélesítését és elmélyítését, vagyis a demokrácia növelését tűzve ki célul.”

A következő tanulmány (Hamel: Nyelvpolitika és az etnikumok közötti konfliktusok) is azon a véleményen van, hogy a nyelvpolitikát más társadalomtudományok tapasztalataira is építve kell kialakítani. Álláspontját a mexikói bennszülöttek és betelepültek nyelvi és kulturális konfliktusainak elemzése során alakította ki a szerző. Úgy gondolja, hogy a nyelvpolitikai döntéseket interdiszciplináris kutatásokra kell alapozni, s csak eztán jöhet maga a gyakorlati tevékenység, amit Hamel nyelvtervezésnek nevez. A kutatáshoz azonban szerinte is nélkülözhetetlen az egységes elméleti keret. A közép-amerikai nyelvi helyzetet elemezve arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi konfliktusok, a nyelvpolitikai és a nyelvtervezés mögött minden esetben ott van a hatalom kérdése.

A könyv második egysége olyan írásokat tartalmaz, amelyek egy-egy konkrét részterület átfogó elemzésével próbálkoznak. A blokkot Robert L. Cooper egy könyvfejezete vezeti be. A tanulmány a nyelvtervezés és a társadalmi változás összefüggéseit tárgyalja a nyelvtervezés számos definíciójának elemzésén keresztül. Mások nyelvtervezés-definícióinak elemzése után Cooper megfogalmazza a saját meghatározását is: „A nyelvtervezés szándékos, átgondolt kísérlet mások viselkedésének befolyásolására nyelvi kódjuk elsajátítása, felépítése és funkcionális szerkezete tükrében”. Meghatározásában benne van, hogy a nyelvre irányuló tevékenységnek társadalmi céljai vannak. Nem szűkíti le a nyelvtervezők körét hivatalos szervekre, s céltudatosan nem a más definíciókban gyakran szereplő *változtatás* szót használja, hanem inkább a *befolyásolás* kifejezést, mivel ez utóbbi utalhat az adott nyelvi kód, elem stb. támogatására ugyanúgy, mint megváltoztatási szándékára.

A következő munka (Denise Daoust és Jacques Maurais Nyelvtervezés című írása) kitűnően foglalja össze az elmúlt évtizedek (elsősorban a század középső harmadának) nyelvtervezési és nyelvpolitikai történéseit, összevetve a katalán, az amerikai és a német szociolingvisztika terminológiai és személeti eltéréseit a nyelvi konfliktusok értelmezésében. A szerzők a folyamatokat elemezve megállapítják, hogy a nyelvtervezés kiváltó okai nem annyira nyelvi, mint inkább a nyelvben is tükröződő politikai, gazdasági kérdések, s a nyelvtervezést is általában nyelven kívüli célok elérésére használják nyelvi problémák kezelése által. Így a nyelvtervezés a nyelvre irányul, a nyelvet érinti, de társadalmi céllal. Aggasztó azonban, hogy a nyelvtervezési döntések előkészítőinek gyakran elképze-

léseik sincsenek arról, milyen következménye lesz tevékenységüknek, pedig a tervezés első lépése éppen a célok megfogalmazása kellene legyen.

Björn Jernudd egzotikus tájak izgalmas nyelvi kérdéseit tárgyalja Nyelvi problémák a harmadik világból című tanulmányában. Összefoglalásából úgy tűnik, a világnak azon a táján is érvényes az, hogy a nyelvtervezés sokkal inkább szolgálja a hatalmon lévő elit érdekeit, mint a kommunikációs lehetőségek bővítését.

Rafael L. Ninyoles Társadalmi szerkezet és nyelvpolitika címmel elemzi a többnyelvű államok nyelvi politikáját. Rövid esettanulmányaiból arra következtet, hogy „minden soknyelvű rendszer két elv közül az egyikhez igazítja nyelvpolitikáját: vagy a személyiség, vagy a területiség elvéhez”, illetve ezek vegyes alkalmazására is van példa. A nyelvi személyiségjogok elvén alapuló nyelvpolitika az egyénnek bizonyos nyelvi jogokat garantál attól függetlenül, hol él. A területi elv ezzel szemben abból áll, hogy egy általában közigazgatásilag is behatárolt területen belül élőket illetnek ezek a jogok. Mindkét modell célja a különböző nyelvek törvényes egyenrangúságának gyakorlati megvalósítása. Kanadában a személyiségi, Svájcban és Belgiumban a területi elvet követik.

A kötet harmadik egységét Claude Truchot írása nyitja meg. Franciaországban vizsgálja az Európai Unióban felmerülő nyelvi kérdéseket. Megállapítja, hogy az angol előretörése az európai közösségen belül egyre erőteljesebb. Az EU-ban a gazdasági érdek előbbre való a nemzeti érdekeknél és értékeknél, így az angol terjedése nem fog csökkenni a közeljövőben. Az egységes Európának a termékek, a munkaerő és a szolgáltatások szabad és korlátozásmentes áramlásáról hozott intézkedései gátat szabnak a nemzeti nyelveket az angol befolyástól védeni próbáló (elsősorban francia) törekvéseknek. Ezt Truchot egy konkrét példával igazolja. Az egyik francia bíróság a francia nyelvtörvény értelmében megbüntetett egy céget, amiért az termékeinek nevét csak angol nyelven tüntette fel. Az EU megfelelő bizottsága azonban úgy döntött, hogy mivel a termékek angol elnevezése megfelelően tájékoztatja a vásárlókat, s a francia nyelv használata járulékos költségeket ró a termelőre, a cég nem kötelezhető a termékek nevének francia nyelven való feltüntetésére.

A (nyelv)politika hatása az idegennyelv-oktatáson is kimutatható. Ezt igazolja Herbert Christ tanulmánya. Az idegennyelv-oktatás szerepe az utóbbi években oly mértékben megnövekedett, hogy „ma már nem elégedhetünk meg az iskolai idegennyelv-oktatással”. Éppen ezért Christ úgy véli, hogy módszertani szempontból égető szükség lenne arra, hogy „az idegennyelv-oktatást olyan területként használjuk, ahol nemcsak egy bizonyos idegen nyelvet tanulunk meg, hanem egyben az idegen nyelvek tanulását is megtanuljuk azzal a céllal, hogy megkönnyítsük további nyelvek elsajátítását az elsajátított technikák alapján”. Arra is rámutat a szerző, hogy a kis nyelvek szerepe sem lebecsülendő, s a meg-

őrzésükre irányuló törekvések nem a nosztalgia miatt, hanem gazdasági és ökológiai szempontból is szükséges.

Ez az írás átvezet bennünket a könyv következő egységébe, amely Liam Mac Mathúna tanulmányával kezdődik. Ebben a részben az egyes nyelvek szemszögéből nyerhetünk bepillantást egy-egy térség vagy ország nyelvpolitikájába. Mathúna munkája az ír nyelv példáján mutatja be, hogy „A nemzetek feletti nyelvek politikai és kulturális jelentősége tagadhatatlan. De nem lehet megengedni számukra azt az önelégült be nem avatkozó magatartást, amellyel nem segítenek, hanem ártnak a gyengébb nyelvi közösségeknek.”

Mart Rannut írása az észti nyelv státusáról közöl tényeket és adatokat a Szovjetunió fennállása idejéből. Megállapítja, hogy kifejtett szovjet nyelvpolitika soha nem létezett, mivel az is alá volt rendelve a kommunista ideológiának. A Szovjetunióban a nyelvek alkotmányosan deklarált egyenlősége a valóságban az orosz nyelv privilegizált helyzetét jelentette, ami arra mutat rá, hogy egy nyelv uralkodó lehet anélkül is, hogy ez törvényben rögzítve lenne. A függetlenné vált Észtország nyelvpolitikája hozott csak fordulatot. Az észtországi (és észtül nagyrészt nem beszélő) oroszok hirtelen teljesen más helyzetben találták magukat, mint korábban. Számukra Észtország olyan nyelvi követelményeket állított fel, amelyek megkövetelik a nemzeti nyelv alapfokú ismeretét, ha ott szeretnének maradni.

Az idegennyelv-oktatás kérdésével foglalkozik a kötet utolsó, egyik egységbe sem sorolható írása, amely a jövő évezred számára tartalmaz átfogó nyelvpolitikai irányelveket. A nemzetközi dokumentum mintegy újraértelmezi, összefoglalja a kötet tanulmányait, s elvi megoldási javaslatokat kínálva továbbgondolja a felvetett kérdéseket. Az UNESCO felkérésére készített átfogó tanulmány idegennyelv-oktatásról szóló része alaposan áttekinti az idegennyelv-oktatás céljait, feladatait. Leszögezi, hogy az egynyelvűség egyéni és közösségi érdekeket sért, ugyanakkor egyetlen világnyelv terjesztése sem tekinthető célnak; a tanulható nyelvek választékát folyamatosan bővíteni kell.

A tanulmányokat az egyesített bibliográfia követi, amely arra is alkalmas, hogy a témában mélyebben elmélyedni szándékozók további olvasnivalót találjanak, végül a forrásjegyzék zárja a kötetet.

A *Nyelv, hatalom, egyenlőség* című kötetről összességében elmondható, hogy átfogó képet ad a nyelvpolitika, a nyelvi tervezés, illetve a nyelv és hatalom összefüggésének kutatása terén meglévő aktuális kérdésekről, a témakörben folyó kutatásokról, valamint bizonytalanságokról egyaránt. A kiválasztott írások jól érzékeltetik, hogy formálódó, fejlődő tudományterületről van szó, amely előtt nagy távlatok vannak.

Bár talán a szerkesztők, fordítók maguk sem gondoltak bele, számos terminus magyarításával (sokszor az angol eredeti után zárójelben közölve a magyar meg-

felelőt) könyvükkel nyelvtervezési feladatot is vállaltak. Éppen ezért zavaróak a kötetben szerencsére elenyésző számban megtalálható fordítási (pl. 206. old. 5. bekezdés vége), szerkesztési pontatlanságok, következetlenségek (pl. a 48. oldalon Nikolszkij 1970 a hivatkozás, a bibliográfiában azonban Nikolszkij 1971 szerepel; Deserijev 1970-et (49. old.) hiába keressük az irodalomjegyzékben; a 49. lapon Jahnovként, a 283-on Jachnovként szerepel ugyanaz a személy; Mart Rannut tanulmányának címe nem egyezik a tartalomjegyzékben és a kötetben stb.).

Csernicskó István

Irodalom

- Goebel, Hans et al eds. (1996–1997), *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 1–2. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Kiss Jenő (1996), *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós (1994), Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle* XXXVII/12: 72–81.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997), *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. (1998), *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas Kiadó, Budapest.

Lancz Edina – Steven Berbeco: A magyar jelnyelv szótára

SINOSZ – SHL Hungary Kft., Budapest 1999. (265 l.)

Végre megjelent a magyar jelnyelv kutatásának első termése, egy szótár. Akinek most az jut eszébe, hogy ő már korábban is látott egy fotókkal illusztrált jelnyelvi szótárat, itt Magyarországon, azt ki kell ábrándítanom: az nem a *magyar jelnyelv* szótára volt, hanem egy *német jelnyelvi* szótár magyar kiadása (H. Starcke

– G. Maisch, *Siketek képes jelszótára*. Medicina, Bp. 1985), amelyben a szöveget lefordították ugyan magyarra, de a fényképeket nem cserélték ki! Így tulajdonképpen teljesen hasznavehetetlennek számított. Jelnyelvből ugyanis nem egyetlen létezik a világon, hanem több tucat.

Ez az új szótár 750 magyar jelet tartalmaz. Nagyon szép kivitelben készült, a fotókon könnyen követhető, hogyan is jön létre az adott jel: milyen kézformát, milyen mozgást tartalmaz, és hol kell létrehozni. A képek mellett megtalálható a jel kivitelzésének írott instrukciója, maga a jelentés és olykor-olykor egy megjegyzés is – például arról, milyen más jelekkel rokonítható a kérdéses elem, vagy mi a jel és a jelentés viszonyának (feltételezett) magyarázata. A kiadók és a szerkesztők szándéka szerint – főképp, mivel a későbbiek során bővített kiadásokra is számíthatunk – ez a szótár hallóknak is és siketeknek is készült. A halló részben kíváncsiskodva nézegetheti magukat a képeket, másrészt szisztematikusan is kereshet a betűrendes mutató alapján. A siket olvasó viszont magyar nyelvi szókincsét bővítheti azáltal, hogy az ismert jelek jelentésénél felsorolt szavakat megnézi, ha éppen pl. valamilyen helyzethez leginkább illő kifejezés után kutat. Éppezért az oda-vissza irányú keresést mutató segíti.

A tájékozódás egyébként sem egyszerű egy jelnyelvi szótárban, ahogyan egy kínai szótárban sem az. Mivel a jelnyelv nem egy betűírásos beszélt nyelven alapul, első látásra nehéz eldönteni, mi szerint állítsuk sorrendbe, rendszerbe az egyes elemeket. Azonban ezt a feladatot mások már megoldották (W. Stokoe – D. Casterline – C. Croneberg, *A Dictionary of ASL on Linguistic Principles*. Linstok Press, Silver Spring. 1965), sőt később több rendszerezési módszer is született, a legkényelmesebb és legszakszerűbb osztályozásnak azonban máig a legelső ötletet, a kézformák szerinti felosztást tekintjük, ezt vették át a magyar jelszótár szerkesztői is. Minden jelnyelvre jellemző, hogy hány kézformát tartalmaz, hasonlóan a beszélt nyelveket jellemző fonémaállományhoz. Van olyan szubmorfemikus elem, amely minden nyelvben előfordul, és van olyan, amelyik csak egy-kettőben. A kiinduló kézformáknak külön-külön nevük van; elég sok a manuális ábécé alapján kapta a megnevezését, mivel a daktil ábécé egykezes változatában megfeleltethető valamelyik betűnek. A kevés kivételre mesterségesen osztottak ki egy „grafémát”, hogy lejegyezhetővé tegyék; ilyen pl. a háromszög, amely azt a kézformát jelzi, amikor a nyitott tenyérből a középső ujj derékszögben előre áll. Az alapformákból aztán mellékjelezéssel a többi formaváltozat is megnevezhetővé, leírhatóvá vált. A diakritikus jelek természetesen itt is egy-egy rendszeret alkotnak, mint bármely – hangzó nyelv lejegyzésére kialakított – mellékjeles rendszerben. Például a jelöletlen változat mindig arra utal, hogy ki-nyújtott ujjal / ujjakkal kell létrehozni a kézformát, ezzel szemben viszont a graféma után álló) jel az ujjak behajlítására figyelmeztet. Persze azon is lehet egy

kicsit vitatkozni, hogy bizonyos kézformákat miért az egyik és miért nem a másik alapformából származtattak, s annak alapján neveztek el az alkotók.

A szótár teljes szerkezete is könnyen áttekinthető, s tömör összefoglalóval is szolgál a jelnyelv(ek) általános jellemzőiről. (Viszont illetet volna ennek az összefüggő szövegnek a végén a felhasznált nyelvészeti forrásokat felsorolni.) Ezután bemutatják a daktil ábécét, hogy könnyebb legyen megérteni a kézformák elnevezését, valamint külön a – Magyarországon szintén használatos – másik betűzési rendszert, a fonomimikai ábécét is. Mindkettőt elsősorban nevek pontosításására szokták használni. A számok külön szerepelnek, előbb az alapszámnevek – fotókon, áttekinthetően; majd két bonyolult példát is láthatunk az összetett számnevek szerkezetének érzékeltetésére.

A szótár megjelenése miatt érzett nagy öröm és az általában véve szép kivitelezés ellenére, sajnos, hibákat is találunk a könyvben. Csupán technikai, megjelenítési problémának tekinthetjük, hogy a belső címlapon – talán az amerikai szerkesztő révén, aki a technikai szerkesztési, nyomdai előkészítési munkákat befejezte – a cím minden szava nagy nyomtatott betűvel kezdődik, holott ez magyar könyveknél kifejezetten idegennek hat. Van néhány nyomdahiba is: a 669. számú jelnél (VILÁG) pl. lemaradt a kép, vagy az „ű” karakter nem mindeütt jelenik meg. Azt már inkább megfogalmazási kérdésnek tekinthetjük, hogy a bevezető szövegében a szerző (Lancz E.) nem döntötte el, hogy a latinos kifejezéseket milyen írásmóddal adja vissza, így szerepelhetnek pl. a hallássérültek csoportosításánál olyan furcsaságok, mint *prelingvalis* és *posztlingvalis* siket (vi. o.). Mindezek persze csak kisebb bosszúságot jelentenek a szótárt forgatóknak.

Ennél súlyosabb hibának tekinthetjük egyrészt, hogy bizonyos, teljesen hétköznapi fogalmak kimaradtak, például a JÓ, a BARÁT, a NE!, ... A másik súlyos problémát pedig az egyes jelek kivitelezésnél alkalmazott kézformák megítélése, besorolása jelenti. A legsúlyosabb, hogy a B-nek nevezett kézforma (a tenyér nyitva, az ujjak nyújtva, egymáshoz simulva) megjelenítésére egy behajlított hüvelykujjú ábrát helyeztek el – ezt viszont következetesen –, holott ez a 4-essel esik egybe (mintha azt mutatnánk, hogy 4). Ugyanakkor az alapformában a hüvelykujj nyújtva kellene, hogy legyen. Ami viszont már súlyos következetlenségre vall, az az, hogy az ehhez a „B”-nek nevezett formához sorolt jeleknél hol így, hol úgy áll a modellként szereplő siketek ujja. Ha így áll a dolog, akkor ezeket vagy külön kézformákhoz kellett volna sorolni, vagy jelezni kellett volna, hogy a behajlított ujjú változatokat (összesen 3 darab ilyen jelet találtam, néhányról nem volt biztosan eldönthető, hogy melyik szerepel az ábrán) a B kézforma alofonjának (korábbi megnevezéssel: allokinéjének) tekinthetjük. Ugyanilyen besorolási problémával találkozhatunk a B és a B• (a hüvelykujj oldalra, merőlegesen eláll a tenyértől) formák esetén is. A B alá (amit helytelenül behajlított ujjal tételeztek) besoroltak egy sor olyan jelet is, ahol a hüvelykujj kiáll

oldalra (218. TÜRELMES, 219. ENYÉM, 236. HAL, 241. PINCÉR, stb.) A B•-nál viszont csak kétkezes jelek szerepelnek, ez is azt igazolja, hogy a fent említett jeleket ebbe a kategóriába kellett volna rendezni, ugyanis ha egy kézforma relatív magas gyakorisággal szerepel egy jelnyelvben, akkor annak elő kell fordulnia egy- és kétkezes jelekben egyaránt. Más kézformáknál is szép számban találkozhatunk hasonló következtelenségekkel, ez a szótár használatát (elsősorban a jelek felőli keresést) sokszor nehezíti.

A kötet megjelenése óta a jelnyelvhasználók körében megfigyelhetők viták és értetlenkedések is, miért egyik vagy másik jelváltozat került a szótárba, s nem az, amelyet ők ismernek. Erre a szerző az előszóban némi magyarázattal szolgál: „A SINOSZ ezért – tekintettel a sürgető igényekre és a szűkös lehetőségekre – egy jóval kisebb, elsősorban a budapesti nyelvjárás jeleit bemutató szótár mellett döntött. (...) Természetesen nem tettünk le arról, hogy mind a hét Magyarországon élő dialektust feltérképezzük, és a köztük lévő különbségeket a további kiadásokban az olvasók elé tárjuk. (...) A szótár mindössze 750 jelet tartalmaz, az átlagos műveltségű, középkorú, városi siketek szókincsének egy részét. Hiányzik belőle a szleng, a szakmai zsargon, a gyermeknyelv, hiányoznak az archaikus, régimódi jelek. Ezekre is az elkövetkező kiadásokban fogunk kitérni.”

Úgy gondolom, a szótár első változata azért mindazok örömeire szolgál, akik a siketek jelnyelvének ügyét kicsit magukénak is érzik (siketek, az ő rokonaik, barátaik, a jeltolmácsok, és persze a tágabban a témával foglalkozó szakemberek), de éppúgy érdeklődéssel és haszonnal forgathatják mindazok, akik egyelőre talán még csak kíváncsiskodó kívülállók, de idővel talán éppen ennek a kiadványnak a hatására döntenek úgy, hogy szívesen megismerkednének közelebbről is a kezek nyelvével, a jelnyelvvel. Kíváncsian várjuk a folytatást!

Szabó M. Helga